
Od ženskog pisma do rodno potpisane književnosti

U povodu 20. obljetnice zbornika *Žensko pismo* (*Republika* , br.11/12, 1983.) na tribini *Višeglasne gošće* (Zagreb, KIC, 20. prosinca 2003.) održan je razgovor u kojem se s dvadesetogodišnje distance propitalo i pokušavalo definirati žensko pismo , tj. žensku praksu pisanja i feminističku kritiku u našoj sredini

Slavica Jakobović Fribec

U proteklih deset godina, što zbog rata što zbog društvenih promjena, uglavnom je dominirao diskurs ratnog pisma , a žensko pismo nije moglo razvijati ni svoju poetiku niti se razvijala kritička refleksija o njemu. Za to vrijeme u akademskim zajednicama u svijetu nisu prestajale rasprave koje su bistrile pojmove i definicije. Prema teoretičarki Sandri Gilbert, feministička kritika želi dekodirati i demistificirati sva ona zamaskirana pitanja koja su oduvijek zasjenjivala odnos između tekstualnosti i seksualnosti, između žanra i roda, između psiho-seksualnog identiteta i kulturnog identiteta. Za Annete Kolodny situacija feminističke kritičarke podsjeća na vješti ples po teorijskom minskom polju, a za Elaine Showalter osnovni problem feminističke kritike je u uspostavi temeljnog konceptualnog modela za interpretaciju i reinterpetaciju književnog djela.

Sudionice tribine *Višeglasne gošće* pokušale su također naznačiti navedene probleme, nadajući se da će njihova rasprava biti poticajna široj javnosti. U razgovoru su sudjelovale sveučilišne profesorice Ingrid Šafranek i Ljiljana Ina Gjurgjan, političarka i sociologinja Helena Štimac Radin (suradnice na tematu iz 1983.), književnica i sociologinja Jasenka Kodrnja, pjesnikinja i kritičarka Darija Žilić, te glumica i književnica Arijana Čulina. Razgovor je vodila Slavica Jakobović Fribec, voditeljica tribine *Višeglasne gošće* i urednica zbornika *Žensko pismo* .

Zahtjev za estetskim i etičkim prevrednovanjem

Na današnjoj tribini imamo prigodu za retrospektivu na temu koja još ništa nije izgubila na aktualnosti. Ako danas odete na Internet i na Googleu upišete "žensko pismo" dobit ćete oko 1500 web stranica koje će pokazati prisutnost ženskog pisma u novinama, znanstvenim raspravama ili kao predmet izbornih kolegija na sveučilištima. Žensko pismo je kulturološka činjenica, koliko se god mi razlikovale/i u određenju sadržaja tog pojma... Danas za sve vas uglavnom imam isto pitanje. Naime, prije dvadeset godina Jelena Zuppa je u razgovoru s Ivom Vidanom na jednoj tribini, u povodu stogodišnjice rođenja i recepcije djela Virginije Woolf, uočila fenomen ženske prisutnosti u književnosti 20. stoljeća kao fenomen rodne prisutnosti u kulturi. Takva je prisutnost za nju otvarala

pitanje prevrednovanja odnosa priroda/kultura, to jest postavljala zahtjev za cjelokupnim estetskim i etičkim prevrednovanjem. Može li se na početku 21. stoljeća, kada govorimo o tržišnom diktatu popularne kulture odnosno o kulturnoj globalizaciji, još postaviti takav zahtjev i očitavate li ga u djelima teoretičarki i umjetnica?

– Ljiljana Ina Gjurgjan: Dopustite mi da krenem iz osobnog rakursa. Što je ovaj zbornik, čiju dvadesetogodišnjicu danas obilježavamo, značio onda i što je značio meni osobno. Godine 1981. i 1982. provela sam u Americi i nakon izvjesnih dilema, odlučila sam se vratiti. Vratila sam se u vrijeme, kojeg se mnogi ovdje sjećaju, kada često nije bilo struje, a auti su se vozili par-nepar, i zaista sam se pitala zašto sam se vratila i nisam li napravila veliku pogrešku. Tada sam upoznala Lydiju Sklevicky i počela dolaziti na sekciju *Žene i društvo*, koja je okupljala znanstvenice poput Vesne Pusić, Andree Feldman, Rade Iveković, Ingrid Šafranek, Jelene Zuppe, i odjedanput sam našla enklavu, oazu gdje se nešto događalo. U to doba žensko pismo je doista nešto značilo – činilo je razliku. I to se događalo u jednoj vrlo učmaloj, vrlo dosadnoj i vrlo kontroliranoj sredini. U međuvremenu se mnogo stvari promijenilo. Neke pretpostavke na kojima se onda radilo i za koje se trebalo boriti, danas su stvar građanske pristojnosti. Na primjer, prije nekog vremena Vijeće Filozofskoga fakulteta u kojem većinu, ili barem glasnu većinu, čine muškarci, odlučilo je da treba promijeniti nazivlje na diplomama, pa tako sada kolegice koji diplomiraju više nisu profesori engleske ili njemačke književnosti nego profesorice. O svim implikacijama takve odluke – treba li spolnost automatski biti reflektirana u rodnosti – dalo bi se raspravljati. Međutim, kao znak jedne drukčije svijesti, ta je odluka znakovita i ona odražava novi duh vremena.

No, da se vratimo na zbornik. Mislim da je pojava ovog zbornika bila vrlo bitna u hrvatskoj kulturi, kao i kasnija dva velika dubrovačka skupa (u Interuniverzitetskom Centru u Dubrovniku) 1986. i 1988., kada smo stvarno dovele velika svjetska imena feminističke kritike. O tim se skupovima pisalo i u tadašnjem *Startu* i u dnevnim novinama, i to je mnogo toga pomaknulo. U to se doba javlja nekoliko velikih ženskih romana. Tu su romani Dubravke Ugrešić, o čijem bismo feminizmu mogli raspravljati, ali čiji roman *Život je bajka* sasvim sigurno predstavlja bitan pomak u senzibilitetu hrvatske književnosti, tu su eseji i proze Slavenke Drakulić. Najznačajnijim ipak držim roman Irene Vrkljan *Svila, škarje*, koji najavljuje bitan pomak u ženskom odnosu prema biografskom, propitujući i subvertirajući žanr *Bildungsromana* iz ženskog rakursa. Stvari su se promijenile, pa je možda zato i potreba za nekim feminističkim udrugama zamrla. Danas normalno, u mainstreamu, možemo mnogo toga što je prije bilo nezamislivo.

U tom smislu je znakovit sljedeći događaj. Prije dvije godine u javnom prostoru knjižnice Bogdan Ogrizović u Zagrebu (a ne u nekom *off* prostoru), predstavljena je knjiga Adrienne Rich *Prisilna heteroseksualnost i lezbijska egzistencija* u izdanju grupe Kontra, dakle udruge koja okuplja žene drukčije seksualne orijentacije. Zašto to ističem? U prvom redu zato što bi to prije dvadeset godina bilo nemoguće, a danas je sasvim normalno i prihvatljivo. Drugo, zato što je takav pomak još dragocjeniji u društvu koje je prilično netolerantno. U takvu društvu navikavati ljude da moraju prihvatiti razliku veoma je važno. Moramo naučiti da se razliku ne može brisati, odbijati, negirati, nego da se mora s tom razlikom naučiti živjeti. U tom procesu stvaranja tolerantnijeg društva, upravo je feministički pokret osamdesetih, pokret koji je ovaj zbornik na simboličan način obilježio, imao vrlo važnu ulogu.

Od pretpostavki ranog feminizma do ženske rodnosti

Što se teoretskih pretpostavki koje iznosimo u zborniku tiče, mislim da smo bile i u tijeku s najmodernijim teorijskim tendencijama u francuskoj i angloameričkoj kritici, ali da smo opet bile i naivne. Pogledajmo uvod u zbornik u kojem kolegica Jakobović definira žensko pismo. Neke pretpostavke koje su nam se onda činile prihvatljive, u velikoj su mjeri postale upitne. Tako, ona u uvodu kaže: *Riječ uzimaju žene da bi odgovorile muškarcu, njegovoj slici žene projiciranoj na povijesnom platnu patrijarhata,*

moćnom nadčovjeku i njegovim falocentričkim kulturnim simbolizacijama . Prvo, ta opreka žene-muškarci ideološki je prilično problematična. U međuvremenu smo naučili da ne možemo koristiti binarne opozicije i žene suprotstaviti muškarcima. Naročito su se, a govorim s aspekta angloameričke kritike, zbog toga osjetile ugrožene žene različitih socijalnih grupa i rasnih obilježnosti, jer neki problemi koje osjećaju afroameričke žene nisu problemi bjelačke žene. Dominacija bjelkinja u feminističkom diskursu je tako samo donekle promijenila hijerarhiju. Ako su prije dominirali muški WASPovi (bijeli anglosaksonski protestanti), recentnim diskursom dominiraju anglosaksonske bjelkinje srednjih i viših klasa. Dakle, krug se proširio, ali dominacija je i dalje ostala. Druga pretpostavka ranog feminizma je ta da muškarac svjesno stvara i perpetuirava svoj euro-logo-falo-centrički diskurs, a zadaća ženskog pisma je da ga treba subvertirati. No, riječ je o nečem drugom, što na tragu Lacana možemo objasniti ovako. Mi, i muškarci i žene, pristup stvarnome imamo ili putem imaginarnoga ili putem simboličkoga. Imaginarno je predverbalno, dakle i žena i muškarac u procesu kulturalizacije ulaze, iz različitih pozicija, ali u isto simboličko, u isti diskurs. Žena iz tog simboličkog diskursa ne može van. Ako pretpostavimo da je žena izvan tog diskursa i da piše na način da, citiram uvod, "ispisuje vlastitu putanju žudnje" ili "vlastitu prirodu" – onda smo zapravo u velikoj opasnosti da perpetuiramo upravo ono čemu vjerujemo da se suprotstavljamo. Govorim o tome da ako kažemo da žena izlazi izvan simboličke reprezentacije, dakle postojećih diskurzivnih praksi, i govori u ime svog tijela, svoje prirode, nekim ženskim jezikom, onda ulazimo u opasno polje esencijalizma, onog što se definira kao "vječno žensko". Složila bih se s onom strujom (koja nastaje na tragu poststrukturalističke misli) i koja kaže *women are men made* . Ženu je doista stvorio muškarac (ne iz Adamova rebra, nego kao *zakon Oca*), dakle kao akter i autoritet u stvaranju i perpetuiranju diskurzivnih praksi, pa tako i reprezentacije ženskosti. Jedna američka književnica je napisala da je postala crna kada je izišla iz svoga geta, kada je opreka bijele boje osvijetlila njezinu tamnopotost, učinila da se vidi crnom. Na isti se način stvara viđenje žene i ženske prirode. Ona nije bogomdana, ona je kulturni konstrukt. I taj kulturni konstrukt se ostvaruje putem jezika kojim piše i žena i muškarac. Oni polaze iz drukčijeg iskustva. Njihovo zbiljsko je drukčije. Ali u jeziku su zacrtane neke pretpostavke, koje su slijepa mjesta diskursa, i iz kojih nije moguće tek tako izaći. Treća pretpostavka uvodnog Slavičina eseja je da "žena piše vlastitu putanju žudnje". Žudnje za čim? Za moći, za slavom, za muškarcem, za drugom ženom? Ta pretpostavka, ta ideja da žene pišu iz maternice, a muškarci iz uma, na tragu je one kulturološke pretpostavke na koju upozorava Judith Butler – a to je da se kroz cijelu kulturu od Platona nadalje stvara ta ideja da muškarac pripada svijetu metafizičkoga, a žena pripada svijetu biološkoga. To je najopasnija kulturološka opreka koja postoji, i tu ideju o biološkoj zadanosti treba stalno subvertirati i propitivati, inače ćemo se stalno vrtjeti u krugu *vječnog ženskog* .

Konačno, vratimo se na pitanje suvremenosti i ženskog pisma. Mi smo u nekim stvarima doista u postfeminističkoj fazi, ali neki stari stereotipi i predrasude su još tu. Uzmimo za primjer izvrsnu, i na prvi pogled ženski emancipiranu, seriju *Sex and the City* . Ipak, u toj seriji još vidimo da muškarac ne može podnijeti da je žena uspješnija od njega, muškarac ne može podnijeti da žena preuzima inicijativu u intimnom životu; pobačaj je prihvatljiv, ali se jedna cijela epizoda bavila nježno-sentimentalnim prikazom jedne od protagonistica koja na kraju ipak odlučuje zadržati dijete, a sve će joj tri prijateljice biti potporom kao tri tete. Prema tome, očito je da suvremena ženska književnost koja je ušla u mainstream i nije radikalno ženska. Ona podržava neke stare tradicionalne pretpostavke i upravo zato je i prihvaćena. Prema tome, nemojmo raditi pogrešku da mislimo – ako piše žena, to je ženska književnost. Razlikujmo između roda i spola (*sex and gender*). Ženska književnost je ona koja je *gendered* kao ženska, gdje je rodnost ženska, gdje su vrijednosti, ideologemi i način razmišljanja tipični za ženski rakurs, a nije nešto automatski ženska književnost samo zato što je to napisala žena.

Legitimacija ženskog pisma

Helena, tvoje proze su obožavali quorumaši i bila si literarna nada osamdesetih. Onda si

svoje talente razvijala u politici. Kako iz današnje perspektive gledaš na svoj angažman osamdesetih?

– Helena Štimac Radin: Moj prilog u ovom zborniku nije bio ni teorijske naravi, ni iz područja sociologije, moj prilog je bio dio cjeline koju su činile proze domaćih autorica i u tom sam dijelu zastupljena s dvije proze. S obzirom na to da nisam književnica, ali u tome sam zborniku nastupila javno, željela bih nešto reći o tome o čemu je već govorila moja prethodnica. Dala bih malo veću važnost tome zborniku. Koliko se sjećam, ta je *Republika* značila mnogo i za ondašnji feministički pokret, i za književnu teoriju i za određena sociološka promišljanja tzv. ženskog pitanja. U prosincu, prije točno dvadeset godina, održana je promocija u Društvu sveučilišnih nastavnika i ta je promocija onda uistinu bila kulturni događaj godine (koliko se sjećam, i nadam se da to nije ono što se naziva optimizmom prošlosti). Na njoj se skupilo jedno društvo koje je uistinu značilo u kulturnom, književnom, u znanstvenom životu u Hrvatskoj i još se mjesecima nakon te promocije raspravljalo o tom broju *Republike*. Ona je time postigla svoj cilj: isprovocirala je tadašnju javnost, književnu, feminističku i znanstvenu, te pokrenula i otvorila niz novih pitanja, a jedno od najvažnijih jest pitanje ženskog pisma. Taj termin ženskog pisma je u Hrvatskoj s *Republikom* doživio svoju prvu legitimaciju, iako moram reći da su je s velikom dozom rezerve prihvatile neke vrlo poznate feministkinje, pa i književnice. Naime, na toj promociji postavilo se i pitanje zašto se uopće govori o tome što je to žensko pismo, no kasnije se taj termin u domaćoj produkciji nije mogao zaobići. Ovdje nisam u poziciji niti da branim niti da zastupam taj termin kao termin književne teorije, mislim da je to posao književnih teoretičara. Ali je činjenica da je taj termin, bez obzira prihvaća li ga se ili ne, i kolika je uistinu njegova književnoteorijska težina, zaživio i da je danas u općedruštvenoj upotrebi. Spomenula bih pjesnika Sašu Meršenjaka koji je tada rekao "daj si uzmi dvadeset primjeraka *Republike* jer će ti trebati za dvadeset godina". Očito je bio vidovit, ali ja ga nisam poslušala i sada mi je žao. Kad govorimo o muško-ženskim odnosima, moram reći da su izuzetan senzibilitet tada za ženske proze u tom broju *Republike* pokazali neki književnici koji su u javnosti imali imidž, pa ne bih baš upotrebljavala tako jake riječi kao mačisti i ženomrsci, no uglavnom osobe koje ne bi podržale svaki oblik feminističkog angažmana.

(...)

Subverzija vladajućem poretku

Kad je Slavica spomenula quorumaše, znate, početkom osamdesetih je tadašnja službena politika jako neprijateljski tretirala feministički pokret u Hrvatskoj. Bila sam tada studentica, ali se sjećam da je to bilo, kako bi rekla Rada Iveković, nešto subverzivno, ta ženska riječ je bila subverzivna prema vladajućem poretku i bilo je dosta ozbiljnih sukoba, pa i prepreka, angažmanu niza žena na relaciji SK i žena koje su djelovale izvan tog pokreta. Dominantna politička teza tog vremena je bila da se sve to može napraviti unutar Partije, ovo je bilo izrazito izvan i bilo je opasno. Zašto je bilo opasno? Zato jer je dovelo u pitanje temeljne vrijednosti na kojima je počivao tadašnji politički poredak. O tome su se vodile beskrajne diskusije i na akademskoj razini i na razini političke prakse. Spomenut ću časopis *Polet* u kojem su pisali neki ljudi koji su se kasnije afirmirali kao književnici. Među njima je i moj dragi prijatelj, književnik Edo Popović, koji se u ono vrijeme pročitao po jednom antiženskom, da ne kažem antifeminističkom tekstu, koji je izazvao niz polemika. Dakle, i ti su quorumaši bili uključeni u dominantan trend osporavanja ideja i vrijednosti s kojima se nosio i htio ih afirmirati ondašnji feministički pokret.

Dakle, ta podrška dolazila je ipak od muških književnika, bez obzira na česta osporavanja, na satiru i ironiju, čemu su oni općenito bili usmjereni kada su govorili o ženskom pokretu. Ali kada je bila riječ konkretno o pisanju, onda je njihova podrška bila prisutna, barem je to moje iskustvo. Žene koje pišu, bilo poeziju bilo prozu, pišu umjetnost, i nije na njima da se svrstavaju u određene žanrove. To je posao književnih

teoretičara, ali naravno da žene koje pišu imaju svoje vrijednosti koje se očituju u njihovim literarnim djelima, no moji su dojmovi da pravi umjetnici ne razmišljaju kako će se njih klasificirati. Zato mislim da i žene kada pišu pišu jer imaju potrebu da nešto kažu, a ne razmišljaju ni u koju struju feminizma ni na koji način će ih se svrstati. Ono što je ključno jest da je cijeli feministički pokret pridonio osvještavanju specifičnosti ženskog pisma. Kako je nedavno u Puli rekao poznati mađarski književnik Esterhazy, kad su ga pitali za žensko pismo: razlika postoji jer i muškarci i žene pišu iz svog vlastita iskustva. Tu se s njim slažem. Iskustvo muškarca i žene je drukčije. Očito je da će te razlike biti prisutne i u onome što se napiše. Tu je onda i legitimitet za upotrebu ženskog pisma. Mi pišemo iz vlastita iskustva. Ono čega smo postale svjesne, čega je postala svjesna cijela generacija žena, je to da je naše iskustvo isto tako važno kao i muško. To je ono što s druge strane u povijesti nije bilo prisutno jer je književnost bila uglavnom muška književnost.

Umjetnice ne žele biti krhki i slabi subjekti

Jasenka, ti si provela znanstveno istraživanje o umjetnicama koje si objavila u knjizi Nimfe, muze, eurinome – društveni položaj umjetnica u Hrvatskoj, i tako pribavila "materijalne dokaze" o tome što same umjetnice misle o svom radu, s obzirom na spol i rod, što nama 1983., anketom među književnicama, nije pošlo za rukom. Danas bih rekla da su se književnice tada bojale dovesti u vezu literaturu i feminizam da se ne bi izložile stigmatizaciji javnosti a da se situacija u tom smislu ni danas nije mnogo promijenila.

– Jasenka Kodrnja: Prije svega bih potvrdno odgovorila na tvoje početno pitanje – je li riječ o prevrednovanju književnosti. Moje je istraživanje doista pokazalo da je riječ o prevrednovanju književnosti a pokazat ću i na koji način to rezultati pokazuju. Prije svega, činjenica da žene postaju sve više subjekti umjetnosti govori o tome da ta umjetnost dobiva supstancijalno drukčije značenje. Postignuta je kritična masa koju mogu pokazati i brojkama. Radila sam istraživanje 1979. o svim umjetnicima, i muškarcima i ženama; tada je bilo 25 posto žena umjetnica. Godine 1998. ih je bilo 35 posto, a ove godine ih je 37 posto. Kad je riječ o književnicama, njih je nešto manje: 1979. ih je bilo 11 posto, a 1998. godine 16 posto. Danas ih je u Društvu hrvatskih književnika 18 posto, a u Društvu hrvatskih pisaca 29 posto. Žene nedvojbeno postaju subjekti umjetnosti. To je ono na što nas asocira spomenuti skup u Puli koji je nazvan *Ženska moć i književno stvaranje*. Alida Bremer, naime, koristi taj pojam – moć žena. Ona je u jednom intervjuu rekla da pojam moć žene zamjenjuje prijašnji pojam ženskog pisma jer žene postaju sve značajniji subjekt u umjetnosti. Htjela sam reći da to nije autentičan pojam Alide Bremer nego Nancy Herzog, koja je uvela razlikovanje između *moći za žene*, želeći time iskazati njihovu kreativnu moć, za razliku od *moći nad ženama* koja iskazuje njihov podređen položaj. Dakle, žene doista na velika vrata ulaze u umjetnost i postaju sve više subjekti u umjetnosti. Jedan podatak koji o tome govori je doista fascinant – na umjetničkim akademijama i fakultetima studentice čine 57 posto populacije. Međutim, bez obzira na taj trend i na to da one postaju subjekti, moramo sociološki uočiti prisutan njihov hijerarhijski podređen položaj i asimetričnu poziciju. Naime, ako gledamo pozicije koje su najniže, tu je najviše žena. Među studentima ih je najviše, ali na vrhu piramide među profesorima na fakultetima samo je 16 posto žena. Ili, među nezaposlenima je 60 posto žena i 40 posto muških umjetnika. Među nagrađenima najmanje je žena, i to u relativnom odnosu. Iako je u ovom razdoblju u kojem sam istraživala bilo od 25 do 36 posto umjetnica, kada je riječ o dodjeli nagrade Vladimir Nazor tu je samo 13 posto nagrađenih umjetnica. Pitanje koje sam im postavila – kakva je situacija prilikom prezentiranja njihove umjetnosti i kako se one snalaze na tržištu umjetničkog rada, one su odgovorile da rjeđe dobivaju nagrade, da su izložene ignoriranju, seksualnom uznemiravanju, neukusnim komentarima, podsmjehu i često iskorištavanju. Zanimljivo je bilo i pitanje misle li da unose ženskost u umjetnost? Većina je odgovorila da unosi ženskost, njih više od 50 posto: *vrlo samosvjesno, apsolutno uvijek, da*, nekoliko je odgovorilo *vjerojatno, o tome ne razmišljaju, možda*, i isto toliko izričito *ne*. Kad ih se pitalo što je ta ženskost koju one

unose, one su rekly da je riječ o: temi, emociji, energiji, spoju podsvijesti, ali i o nemogućnosti da se to točno opiše. To je *nenamjerno*, *implicitno*, a neke su izričito spominjale slobodu *da iskažu to što jesu*, odnosno ono upravo što je maloprije bilo rečeno o ženskom iskustvu. One koje su rekly da ne unose ženskost htjele su zapravo reći da se ne žele pokazati kao slabi, krhki subjekti. Citirat ću neke: *Ja se ne bih htjela pokazati kao krhka žena ili smetaju mi etikete muško-žensko*, ili jedna kaže *kada sam bila dijete igrala sam nogomet, htjela sam biti dečko*. Zanimljivo je da mi je znatan broj umjetnica odgovorio da su željele biti dječaci ili da su se igrale muške uloge kada su bile male. One su, naime, pokazale da im ne smeta ženskost nego slabost, koja se ženskosti društveno propisuje ili pripisuje. Na pitanje je li upisivanje ženskosti prednost ili nedostatak nisu sve odgovorile; one koje su, međutim, odgovorile rekly su da je to prednost jer *žene su snažnije, one su veličanstvene, ljepše je biti žena, to je raznovrsnije, žena stigne sve, to je bogatije, žena ima veći raspon, može biti muški agresivna ali može biti i nježna*. Na pitanje postoji li ženska umjetnost, većina umjetnica je rekla da ne postoji. Samo manji broj je rekao da prepozna je takvu umjetnost. One su rekly da je vide tematski, u mekoći, toplini ili pak u budućnosti: *ona počinje postojati, za nju se treba boriti*. Pola je odgovorilo da ne znaju, da nisu o tome razmišljale. Zapravo je kod polovice njih bilo prisutno stanje neosvijestjenosti: *nisam o tome razmišljala, i da i ne, malo je umjetnica, puno je umjetnika* – u osnovi, htjele su reći da je umjetnost muška. One koje su izričito rekly da ne postoji ženska umjetnost argumentirale su to na dva načina: prve su rekly da je umjetnost jedinstvena, *ni muška ni ženska*, ona je *univerzalna i iznad rodova*, ona je *ili dobra ili loša*, i da se na osnovi umjetničkog djela ne može zaključiti kojeg je spola autor. Druga grupa ne prihvaća sintagmu ženska umjetnost jer to znači marginalizaciju i niži status te stoga to odbacuju... Također, kao i na prethodno pitanje, zaključila sam da one ne odbacuju žensku umjetnost nego predrasude koje se vežu uz nju i društvenu ocjenu njezine manje vrijednosti.

Sad bih predložila tezu o kojoj se može diskutirati. Najvažnijim odrednicama ženskog pisma u razdoblju kada se o njemu govorilo bili su govor o ženskom iskustvu koje je specifično i nadilaženje žanrova ili formi. Pa su žene stvarale nešto što je bila sinteza eseja, poezije i proze. Dakle, nadilazile su one specifične muške žanrove. Danas mi se čini da ovo što pišu najtiražnije autorice jest doista specifično žensko iskustvo o kojem se prije nije pisalo: to je incest, silovanje o kojem nisu pisali muškarci, nasilje u obitelji, odnos prema tijelu, odnos majka-kći, i tako dalje. Također mi se čini da se to više ne iskazuje onim jednim specifičnim ženskim nadilaženjem žanrova nego da se iskazuje muškim, dosta agresivnim jezikom, jezikom punim psovki i velike snage. Koliko je taj muški jezik izraz prihvaćanja okolnosti a koliko je specifična ženska zafrkancija i ironija, o tome možemo razgovarati.

Postmoderna metafora tijela kao bojnog polja

Spomenula si najtiražnije autorice danas i njihov stil pisanja koji plijeni publiku i izaziva polemike. Jedna među tim autoricama svakako je i Arijana Čulina koja se uhvatila u koštac s opisivanjem ženskog podređenog položaja iz samog srca stereotipa ili klišeja glupe plavuše. Čini mi se da vi, Arijana, upotrebljavate postmodernu metaforu tijela kao bojnog polja, kako ju je upotrijebila Susan Bordo pišući o Maddoni kao postmodernoj heroini. Dakle, tim tijelom, tim ženskim tijelom, sve moguće društvene institucije žele paradirati i posjedovati ga, podjednako institucije kao i muškarci. Zbog britkosti, iskrenosti, satire i humora vaše knjige su hitovi i po tome kao da odgovaraju na jednu tvrdnju koju je 1998. izrekla Sunčana Škrinjarić o ženskom pismu: "Žensko pismo je možda samo zgodna izmišljotina, ali pokriva mnogo toga, između ostalog i potrebe spisateljica i čitateljica."

– Arijana Čulina: Dosta je toga već rečeno. Ja ću svojim jezikom nešto reći, a mogu pročitati i nešto iz knjige, no ostajem dostojna u svom jeziku i u svom žanru. Mogu poslužiti ovdje kao primjerak ženske ljudske vrste. Govorili smo i o sajmu knjiga na koji

nisam pozvana. Od toga je napravljen slučaj, pa je uhvaćeni Sadam Husein ostao u sjeni ovog muško-ženskog rata u našoj književnosti! I to je zapravo ono divno što se dogodilo! Dakle, eto, ipak sam pozvana ovdje gdje se govori o ženskom pismu. Ja, naime, moram vam priznati – jer s nekim bih se stvarima složila a neke moram demantirati – nisam nikad promišljala o tome muško-ženskom odnosu. Za mene je umjetnost bila dobra ili loša, nikad muška ili ženska. Akademiju sam upisala sa 17 u Beogradu, a diplomirala s 21 godinom, i igrala sam cijeli niz likova i iz antičke tragedije kada žene uopće nisu igrale, jer su muškarci igrali i žene i muškarce. Poslije su žene igrale kod Shakespearea, ali su to bile *lake žene*, koje su bile prve glumice. Oscar Wilde je rekao: "Muškarci su došli do svog maksimuma, a sad kreću žene!" Upravo zbog onog što smo maloprije govorili, ženama nije bilo dopušteno da pišu. One su to kradomice radile, one se nisu bavile umjetnošću u onolikoj mjeri kojom su se to bavili muškarci. Kad kaže moj otac, koji je jedan čovjek narodski: Ajde, reci mi u čemu ste vi dobre? U čemu ste vi zapravo najbolje? Najbolji su slikari muškarci, ne znam, kompozitori su muškarci, pa i kuhari. Eto, i tu smo bolji od vas. Upravo zbog toga što u jednom velikom povijesnom periodu žene uopće nisu djelovale. Uopće nemamo žena. Dakle, smatrala sam da nekakav rad ne treba dijeliti na muški i ženski, ali čini mi se da se previše nismo makli od te borbe i da sad smo upravo svjedoci ovog rata koji se događa te da možemo biti svjedoci ovih posljednjih dana po svjedocima gdje više mi ne raspravljamo o lijevim i desnim, nego raspravljamo o muškarcima književnicima i ženama književnicama, ono što je meni dno dna – dijeljenje na ta dva tabora. Toliku količinu sujete, toliku količinu zloće, toliku količinu apsurdna dugo nisam vidjela – ono da se trpa u isti koš Julijanu Matanović, Vedranu Rudan, Rujanu Jeger i mene, (sve potpuno različite osobe, dijametralno suprotne književnice) i pismo i muškarci. Znači, počeli smo razgovarati o dobroj i lošoj književnosti, s tim da je muška dobra a ženska je loša. I to je ono što je za mene potpuno besmisleno jer je riječ unutar te ženske književnosti o različitim žanrovima. Ne znam, ja sam glumica koja piše tako satirično, Julijana Matanović piše potpuno drukčije, Slavenka Drakulić i Irena Vrkljan, hvala Bogu, sve su se izdigle iznad toga zbog njihovih djela i godina. Znači, ja sam vam upala iz neba pa u rebra i čudim se svemu ovome i nisam odgovorila, i nemam namjeru odgovoriti. Znam samo da su jedno pobrkali – a to su žanrovi. Odnosno, svatko od nas djeluje u određenom žanru. Ja pišem u ovom žanru i ne znam tko je to danas kompetentan da govori o dobroj i lošoj književnosti. U 21. stoljeću, kad su razbijena sva pravila, u slikarstvu, arhitekturi, umjetnosti, kad dolazi do miješanja žanrova i kad je dostupno to žensko pismo. U Americi su čitane *Bridget Jones*, *Seks i grad*, David Beckham piše knjigu, piše i Maddona. Ovo je tržište i svatko ima pravo izabrati što hoće čitati. Tu imamo dosta ovih skupova o ženskom pismu. Žensko pismo. Što bi to trebalo značiti žensko pismo? Žensko pismo moglo bi biti samo kada žena progovara o ženskim problemima. Imamo žena koje ne progovaraju o ženskim problemima, nego pišu nešto gdje vi čak ne možete prosuditi da to piše žena. Recimo, ja (moram sebe i pohvalit kad me svi pljuju) – dobila sam nagradu "Marin Držić" za dramski tekst, i to je dramski tekst koji će biti sada izveden u režiji Georga Pare. Ne znam može li netko prosuditi da je to pisala žena. Opisala sam jedanaest likova od kojih je šest muških. Tu pokušavam misliti i, recimo, iz te muške perspektive. A napisala sam i dvije knjige satire u stihovima, može to pisati i muškarac, slobodno. A u ove dvije *Šta svaka žena treba znati o onim stvarima* i *Bolje se roditi bez one stvari nego bez sriće* progovaram o ženskim pitanjima, i to bi se moglo nazvati ženskim pismom. A imam i knjigu drama koju isto ne možete prosuditi je li je pisala žena ili muškarac. Eto, utoliko bih voljela da se ta neka razlika ženskog pisma i žene kao autorice ipak odijeli.

Tijelo je nemoguće simbolički zahvatiti

Darija, kako se ti, i kao pjesnikinja i kao književna kritičarka, nosiš s ovdje izrečenim pitanjima odnosa roda i žanra? Rekla si da ćeš ih artikulirati na primjeru romana Klonirana Jelene Čarlije.

– Darija Žilić: Imala sam u rukama taj zbornik *Republike* i kad sam ga prelistavala s ove distance, jer, naravno, nisam bila sudionica tih događaja, vidjela sam prijevode tekstova

kojih su autorice i danas izuzetno aktualne i bitne za promišljanje književnosti. To su Helene Cixous, Luce Irigaray i, prije svega, Gilles Deleuze. To je ono na što mislim i uz što vežem taj pojam ženskog pisma. Zato bi i naglasila Gillesa Deleuzea koji je danas jedan od najznačajnijih francuskih filozofa. Zbog čega? Zato što on ruši neku vrstu kanona, odnosno trijade Husserl-Heidegger-Hegel i što se zapravo okrećemo od jednog pristupa koji bi bio vezan za simbolizaciju svega i svačega. Ostaje to tijelo koje je nemoguće simbolički zahvatiti. I stoga sve te autorice koje smo spominjali, koje pišu o tom ženskom pismu, to navode i to je ono osnovno po čemu su slične. To je ovo pitanje tijela, odnosno tjelesnosti, odnosno kako uopće razlučiti tu *res cogitans* i *res extensa*. Mislim da je to jako bitno (bar meni kao osobi koja bi se htjela baviti i feminističkom kritikom i teorijom), mislim da je to nužno iz sljedećeg razloga: zato što se danas stalno događaju previdi i kod naših teoretičara. Naime, treba reći da su se dogodile velike promjene u onom smislu kako je o tome govorila Gjurgjan. Neke su stvari postale uobičajene, tj. prihvaćene. Međutim, dok sam pisala kritiku knjige pjesama poznate Sonje Manojlović i sama sam se suočila da je, koristeći fini teorijski aparat, jedan teoretičar, koji je pokušavao predstaviti cjelokupan njezin rad, koristio vrlo dvosmisleno neke izraze iz suvremene teorije, ali nije razlikovao, primjerice, pojmove kao što su feminizam i feminilnost. (Da je čitao Elizabet Grosz, vidio bi razlike!) Ili, on je koristio za nju, umjesto izraza "žensko pismo", izraz "efekt ženskog", a to znači kao – ona se daje, prepušta itd. I što mi je bilo posebno strašno, koristio je taj teorijski aparat i za to što ona nije majka da bi tražio neke reperkusije u njezinu pjesništvu. Zato mi je bila posebna satisfakcija što je ta autorica – koja sebe ne percipira kao "žensku" (uostalom, zašto bi se i percipirala kao "ženska" ili "feministička" ili "nefeministička"), sama rekla kako je moje čitanje bilo njoj na neki način najdraže čitanje. I nije sad tu pitanje boljega ili hvaljenja time da se bolje interpretira, nego jednostavno da se neke stvari tu "unose" u onom smislu kako je govorila maloprije Jasenka. Mislim da je ova pomutnja (sad da malo aktualiziram stvari koje se događaju trenutačno kod nas, i u književnoj kritici i oko nje, da se nadovežem na književnicu Arijanu Čulinu), u tome što se književna kritika ne oslanja na teoriju. A da se oslanja, onda bi se stvari znale postaviti – kako tretirati određene žanrove, kako određenim žanrovima pristupati. A ne da se sada kada su u pitanju ove prozovane književnice, ustanovljuju neke vrijednosti. Zašto prije nije bilo takvih pitanja? Zašto nitko nije pisao o Zoranu Feriću i njegovim stereotipima? Ili mnogi drugi fakovci, koji su bili i lošiji pisci, sad su odjednom doznali da je Daša Drndić odlična književnica, ali zašto su sada odjednom neke od tih književnica loše? Ne želim uopće nekome soliti pamet i govoriti je li ovo ili ono dobro ili loše. No, poslušajmo Milivoja Solara koji kaže – ako je već riječ o trivijalnoj književnosti, onda je treba uspoređivati s istom takvom književnošću iz prošlih razdoblja. Sve se to događa zato što je književna kritika kod nas još uvijek impresionistička. Naravno, o svom tom jalu ne bih govorila, premda mislim da je doista i o tome riječ.

Pozicija spisateljice danas

Što se tiče Jelene Čarlije i *Klonirane*, taj je tekst u javnosti bio prezentiran kao priča o pedofiliji. Možda znate osnovnu fabulu koja je vezana uz holivudskog producenta koji je dao klonirati Merlin Monroe i nakon toga je s tim malim klonom spavao, i polemika se u javnosti uglavnom vodila oko toga. Mislim da je Jelena Čarlija mnogo zanimljivija u nekom drugom aspektu, a to je: pozicija spisateljice danas. Ona je predstavnik mlađe generacije, ima samo dvadesetak godina. A što govori? Ona ima asocijacije na Gilbert-Gubaričinu *The Madwomen in the Attic* upravo po drugoj fabulativnoj liniji u romanu – onaj u kojoj se prati život dviju sestara blizanki koje su spisateljice i koje baš zbog svog pisanja bivaju smještene u ludnicu. One se moraju boriti protiv toga da nisu lude i cijelo vrijeme zagovaraju pisanje kao nešto što se danas tretira kao neka vrsta ludosti i kao nešto što nije svojstveno ženama. S druge strane, uzimaju topose koji su dosta zanimljivi i možemo ih naći kod Fey Veldon i Angele Carter, poznatih ženskih autorica. To je, na primjer, kloniranje, a *Kloniranje Joan May* je poznati roman Fay Veldon. Ili, recimo, romani u kojima se govori o ženama koje su stvorene na taj način da su stvorene od muškaraca. Isto tako sam problem blizanki, (sad samo naznačujem, jer teško je dublje analizirati), recimo problem čudovišnoga. Blizanke su nešto kao

nesvjesno, kao vještice i tome slično. To su samo naznake oko toga, a poenta je cijele priče da je pisanje tretirano kao nešto što je ludo i što treba izbjegavati!

(...)

Muški *Mein Kampf*

– Ingrid Šafranek: Činjenica je da nemamo artikuliranu ni feminističku kritiku ni ikakvu teoriju koja bi premostila jaz prema praksi i koja bi se uvriježila ili ucijepila u mentalitete. Dakle, ovdje imamo školski primjer raskoraka između refleksije i javnosti, i otud taj nesporazum. Zato krećemo od pračovjeka, od rodnosti jezika, od simboličkog koje se odnosi na jezik a ne na metaforu i tako dalje. Moram nešto reći što se u ovih dvadeset godina u našim glavama i dušama i tijelima, i da ne nabrajam, dogodilo. Nažalost, imali smo dvije smrti – Jelene Zuppe, koja je meni osobno bila jako važna i baš me zavela putovima ondašnjeg feminizma, i Lidije Sklevicky. Pored smrti, starenja i tako toga, propale su države, vrijednosni sustavi i ideologije, Europa se pojavila kao horizont očekivanja koja je sad zajednički projekt, muško-ženski. Dogodilo se svašta, treba se u toj famoznoj tranziciji snaći i dakle, tu smo svi opet u nekakvim drukčijim položajima.

Ipak, jedan je muškarac prije deset godina već odao priznanje toj famoznoj *Republici*. Bio je to Zvonko Maković u svojoj kolumni, reprintiranoj u knjizi eseja, kad je taj broj proglasio povijesnim i komentirao ga. U Parizu, s obzirom na to da sam poslije imala prilike izbliza pratiti feminističke i teorijske krugove na pariškom sveučilištu, Dubrovnik 1986. je bio tretiran kao datum kad je feministička refleksija uvedena u Istočnu Europu.

Obično kažem da sam bivša feministkinja, što ne znači da se toga odričem. Ali neke su mi stvari postale u nastavi jednako važne ili čak prioritetne (jer predajem književnost i, normalno, iz objektivnosti se ne mogu interesirati samo za žene autore). Primjećujem da uvijek trebate krenuti iz početka. Uvijek *ab ovo*, uvijek od abecede, jer dolaze neke nove studentice koje su jako iznenađene da uopće postoji feministički diskurs. To ne kažem s podcjenjivanjem, nego misleći da je to naš manjak, da ga jednostavno nismo uspjeli dobro i dovoljno prezentirati. Rekla bih da je feminizam osvještavanje s dvije brzine kao što imaju i dvije brzine ulaska u Europu. Ove cure iz grada, urbane i iz srednje klase, obrazovane, bistre i emancipirane malo bijelo gledaju i kažu: Simone de Beauvoir, oprostite to je *passé*, to je starinska priča. Dolazi cura iz sela, sad izmišljam – Aržano kraj Imotskog – koja me bijelo gleda i kaže: Simone de Beauvoir je super, nikad nisam čula da se može govoriti o muško-ženskoj kritici, muško-ženskoj literaturi, simboliziranju muškosti i ženskosti... Zato jer dolazi iz patrijarhalne sredine, njoj je to fenomenalno... Ali to nije posvuda jednako, a da ne govorim izvan evropskog kruga, to su već banalnosti govoriti o razlikama Sjevera i Juga, Azije i Evrope. Što ustvari hoću reći: nikad nismo banalni, nikad nismo u klišeju, dovoljno je što *de facto* te stvari nisu ušle u mentalitet i tako polako ulaze. Evo, kaže Jasenka, ima mnogo više žena umjetnica, imamo nove diskurse, otvorili smo muški diskurs zbog tekstova Arijane Čuline i zato su oni poludjeli. Jer, imate muški diskurs govoreći o frajerima, a to oni ne podnose. A dođe Gavran, Majdak, Glumac, Valent i govore rasistički i antifeministički i nitko im ne kaže da pišu *Mein Kampf*. Nikad nikome to Radaković nije rekao i nije obrnuo tu priču...

Za što su sve krive žene?

Posljednje što sam čitala iz evropskog feminizma je knjiga Elizabet Badinter *Ćorsokak*. Ona kaže da stari stereotipi popucali, što je dovelo do nove nesigurnosti jer sad više nitko ne zna tko je gdje. Muškarce plaši to pucanje stereotipa jer sad više nisu oni kao što su nekoć bili, plus tranzicija, nesigurnost, lom ideologija i vrijednosti, plus teren koji se klima. Oni najedanput počinju pripisivati ženama tu osobnu novu nesigurnost,

najedanput projiciraju – kao žene su sad ugrozile njihov ego, njihov falus, njihov centrizam, njihovo ne znam što. Žene odgovarajući na to (primjer je Arijana) repliciraju, i Badinter smatra da to nije najbolji put jer se ušančujemo u tim novim razlikama i onda više nema dijaloga, onda djelujemo visceralno, nema teorije, nema politike, nema promišljanja, nego ima psovke, ima pljuvanja i ima tučnjava.

To vam možda izgleda revizionistički, mislim za ove prave feministkinje revolucionarke. Ona poziva – samo nemojte žene ići natrag u stereotipe, u biti u ušančivanje razlika, u samoobrambenu agresivnost, jer ćete time cijelu stvar vratiti natrag. Pazite, nama se dogodila regresija devedesetih s Domovinskim ratom, kad su žene proglašene državnim neprijateljima jer ne rađaju i jer su krive za profanizaciju, laicizaciju obitelji itd., a sad nam prijeti druga opasnost od obnavljanja starih stereotipa na apsolutno agresivan i hiperboličan način. Jer, kako rade Arijana ili Vedrana Rudan meni ne smeta jer iščitavam u tome hiperbolu. Vedranu su pitali – pa zašto ste vi tako užasno prosti i grozni? A ona kaže – između ostalog, to prodaje i knjigu. Dakle, tranzicija je vezana uz marketing i to nije sramota. Jer to je hiperbola i to je metafora. Vedrana Rudan je nekoliko puta rekla da je u skladnom braku s jednim valjda profeministom, s vrlo blagim i ugodnim čovjekom. Prema tome, to nije osobna frustracija – to je metaforička i simbolička frustracija koja je našla mjesto u jednom novom žanru. Ali to treba jednostavno *cum grano salis* iščitati, a ne reći – žene pišu *Mein Kampf*.

– Ljiljana Ina Gjurgjan: Imam kratku primjedbu i dodatak. Pozivajući se na Betty Fridan, poznatu američku teoretičarku i sociologinju, koja je rekla nešto vrlo zanimljivo u vezi sa sociološkim aspektom odnosa među spolovima. Ona primjećuje da muškarci statistički umiru sedam godina prije nego žene. To je ono što se dogodilo s muškim načinom života. Ona kaže: mi se nismo borile za ravnopravnost zato da bismo i mi počele umirati sedam godina ranije. Nego što treba napraviti, pita se ona, i odgovara da treba promijeniti odnose u obitelji. Ono što se danas dogodilo u ženskom pokretu, u Europi možda više nego kod nas, je to da su žene dobile neke profesionalne položaje, ali nisu uspjele riješiti stvari u obitelji. Ono što ona zapravo želi jest stvoriti jednu novu obitelj u kojoj će humani odnosi biti važniji, a materijalno manje važno. I mislim da je tu jako u pravu. Što se gospođe Čuline tiče, ja joj čestitam što se našla u srcu skandala jer, kako znamo, kod nas u kulturi (ako gledate *Pola ure kulture* i malo razmislite o tome) uopće više nisu važne knjige, nego su važni skandali. Prema tome, vaša prodaja će se povećati.

– Arijana Čulina: Oprostite, ali ja sam i prije skandala prodala 40.000 primjeraka knjiga. A taj skandal je tek sad došao i prezirem svakoga onoga koji putem skandala gradi svoju karijeru, jer je to vrlo kratkog daha. Nemam problema s tim, ali to osobno ne volim i, kao što ste vidjeli, nikome nisam odgovorila jer sam jedna fina žena. Puštam da oni preko mene – jer ja sam tu instrumentalizirana – komuniciraju na svojoj razini, a ja samo stojim mirno i čudom se čudim što se događa. 🤔

